

ФОРМУВАННЯ КОНКУРЕНТОСПРОМОЖНОСТІ ЗЕМЛЕКОРИСТУВАННЯ В РЕГІОНІ

Розглядаються теоретичні засади розвитку конкурентоспроможних землекористувань. Досліджуються механізми формування конкурентоспроможних землекористувань та запропоновано нові підходи до ефективної організації використання і охорони землі. Обґрунтовується вплив інноваційних процесів на підвищення конкурентоспроможності землекористувань та аграрного сектора України.

Ключові слова: конкурентоспроможність землекористування, землеустрій, грошова оцінка, економічна оцінка, державне управління, регулювання, стратегія, інноваційні технології, окупність затрат.

Рассматриваются теоретические принципы развития конкурентоспособных землепользований. Исследуются механизмы формирования конкурентоспособных землеиспользований и предложено новые подходы к эффективной организации использования и охраны земли. Обосновывается влияние инновационных процессов на повышение конкурентоспособности землепользований и аграрного сектора Украины.

Ключевые слова: конкурентоспособность, землеиспользование, денежная оценка, экономическая оценка, государственное управление, регулирование, стратегия, инновационные технологии, окупаемость затрат.

Theoretical principles of competitive land-tenure's development are examined. Mechanisms of competitive land-tenure's formation are probed and new approaches to the effective organization of usage and ground's guard are proposed. The influence of innovation processes on the increase of land-tenure's competitiveness and competitiveness of the agrarian sector of Ukraine is grounded.

Key words: competitiveness, the use of land, monetary valuation, economic evaluation, governance, management, strategy, innovation, cost recovery.

Вступ. Сучасний період світового економічного розвитку під впливом глобалізації та інтеграції посилюють взаємозалежність учасників цього процесу. Саме тому, в умовах надзвичайного зростання зовнішніх впливів на економічне життя українського суспільства центральним стає питання формування конкурентоспроможних землекористувань ринкового типу і забезпечення на цій основі сталого поступального розвитку. Така модель розвитку землекористування повністю виправдовує себе, оскільки за рахунок земельних ресурсів формується 95 % обсягу продовольчого фонду та дві третини фонду товарів споживання.

Першим спробам з'ясування базових принципів і підходів до розвитку конкурентоспроможних землекористувань присвячено низку наукових праць таких вітчизняних дослідників, як Д. Бабміндра,

В. Горлачук, Б. Динилишин, Д. Добряк, В. Месель-Веселяк, М. Ступень, А. Сохнич і ін. Але залишилися недостатньо розробленими теоретико-методологічні положення формування конкурентоспроможних землеволодінь і землекористувань. У зв'язку з цим тема наукового дослідження є актуальною.

Метою роботи є узагальнення та поглиблення теоретико-методологічних засад і розробка практичних рекомендацій щодо формування конкурентоспроможних землекористувань України та її регіонів.

Обговорення проблеми. Щоб дати відповідь на питання сутності конкурентоспроможності землекористування, необхідно провести ретельний теоретичний аналіз всієї сукупності понятійно-категорійного апарату. Така умова є об'єктивно

необхідною, оскільки у науковій і спеціальній літературі, мовному лексиконі поняття «конкурентоспроможність» ідентифікується з поняттям «конкурентоздатність», хоча, на нашу думку, ці поняття є абсолютно різними за глибиною свого змісту, що «відбивається як на якості досліджень, так і на обґрунтованості управлінських рішень, що зменшує дієвість зусиль, спрямованих на підвищення конкурентоздатності економіки країни» [1, с. 86]. Відсутність чіткої і єдиної методологічної основи у цьому важливому, відправному в теорії і практиці питанні призводить до того, що не тільки збіднюється економічна термінологія, але й появляються критичні висловлювання на адресу органів управління земельними ресурсами про суб'єктивне тлумачення понять «конкурентоспроможне землекористування» та «конкурентоздатне землекористування», наданні їм невластивих рис і змісту.

Відповідно до цього, відзначимо, що на нашу думку, конкурентоспроможним є таке землекористування, яке при мінімальних затратах забезпечує максимальний прибуток з одиниці площі, завдяки виробництву екологічно чистої продукції без спричинення шкоди для навколишнього середовища. Але звернемо увагу, що конкурентоспроможність землекористування не завжди окреслюються вищеприведеним алгоритмом, оскільки джерела, що формують прибуток, забезпечують екологію навколишнього середовища за силою свого впливу можуть бути відмінними. Наприклад, землекористування, яке в цілому є неконкурентоспроможним, але таким можуть бути окремі його галузі: рослинництво, тваринництво, птахівництво і ін. У цьому випадку суб'єкт господарювання на землі завдяки сильним сторонам і можливостям (родючі ґрунти, науково обґрунтована система сівозмін, наявність меліорованих земель, близькість до водних джерел, пунктів здачі сільськогосподарської продукції, видового і породного складу тварин, коефіцієнта стабілізації екосистеми тощо) може підсилити слабкі сторони землекористування, ліквідувати його загрози зовнішнього і внутрішнього середовища, активізувавши прагнення до формування конкурентоспроможного землекористування.

До речі, така практика господарювання широко знаходила своє відображення в умовах колгоспно-радгоспної системи господарювання, коли завдяки галузі тваринництва активно розвивалася галузь рослинництва і навпаки – рослинництво ставало підґрунтям розвитку тваринництва і інших галузей сільського господарства. Цей досвід у сучасній практиці є методологічною підставою підсилення свого впливу на розвиток конкурентоспроможного землекористування, що демонструватиме стабільність у суспільстві. Виникає питання, як цього досягти?

Зрозуміло, що нині продукція сільського господарства, що доходить до споживача, проходить переважно чотири технологічних

етапи: виробництво – продаж сировини – переробка сировини – продаж виробленої продукції. Через відсутність можливостей переробки виробленої, наприклад, озимої пшениці, суб'єкт господарювання зерно в якості сировини реалізує на ринку за цінами, які близькі до собівартості його виробництва, а часто і нижче собівартості, в результаті чого показники економічної ефективності його діяльності на землі є збитковими. У цьому випадку земля як головний засіб виробництва у сільському господарстві перестає бути капіталом, оскільки порушено основний принцип: гроші – капітал – гроші. Саме через це, землекористування не тільки не може бути конкурентоспроможним, але і не здатне забезпечити просте відтворення. Втім, трейдери, які скуповують зерно у товаровиробників з наступною його реалізацією отримують в середньому 150-200 тис. грн прибутку. Крім того, значна частина грошей осідає у переробників сировини і реалізаторів готової продукції.

Отже, нині існуюча чотириохступенева схема: виробництво сільськогосподарської продукції – продаж сировини – переробка сировини – продаж виробленої продукції, при якій за суб'єктами господарювання на землі залишається лише мізерна частина виручки грошових коштів позбавляє можливості розвитку конкурентоспроможного землекористування через відсутність належного фінансування виробництва, недостатню забезпеченість технікою і ін. Такий аргумент є підставою для перерозподілу частини прибутку по всьому ланцюжку від виробника сировини сільськогосподарської продукції до реалізації продукції переробки у користь суб'єкта господарювання на землі, оскільки завдяки його діяльності створюються додаткові види виробництва, додаткові джерела надходження до бюджетів різних рівнів, додаткові робочі місця та ін. Тобто мова йде про нові принципи державного регулювання відносин між суб'єктами суспільного виробництва, які забезпечать рентабельність виробництва суб'єктів господарювання на землі на рівні, що забезпечить їх розвиток на засадах розширеного відтворення. Першочерговим завданням держави є встановлення справедливих цін на вироблену сільськогосподарську продукцію, державне замовлення на вироблювальну продукцію, довгострокові пільгові кредити та ін.

При вирішенні завдань державного регулювання згадуваних відносин необхідно враховувати, що ця проблема більше всього стосується землекористувань незначних розмірів – до 50 га, рентабельність виробництва яких сягає як правило не більше 10-12 %. Землекористування ж площею понад 500 га швидше адаптуються до впливу зовнішнього середовища, забезпечуючи рентабельність виробництва у межах 25 % і більше.

На жаль, в Україні переважають землекористування площею до 50 га. Втім, у Миколаївській області у 2007 році тільки 851

землекористування мали середню площу 870 га. Решту землекористувань (4,8 тис. од.) представляли фермерські господарства з середнім розміром 48,5 га, одноосібні господарства в кількості 58 тис. одиниць з середнім розміром 7,1 га та інші суб'єкти господарювання в кількості 503,6 тис. одиниць, які використовували землю із середнім розміром 0,56 га. Тому не випадково середня оплата працівників сільського господарства у 2007 році складала 1300 грн, тоді як в окремих галузях вона становила 2500-3000 грн. До речі, оплата праці в сільському господарстві має тенденцію до її зниження. Так, у 2008 році вона вже складала 1250 грн. Це зумовлено тим, що витрати живої праці, які становлять майже 300 люд. год. на один гектар сільськогосподарських угідь вищі майже у два рази у порівнянні з крупними підприємствами. Це означає, що конкурентоспроможність землекористувань у значній мірі визначається його збільшеним розміром, де можна запровадити передові індустріальні технології виробництва рослинницької продукції, систему науково обґрунтованих сівозмін і ін. Ті суб'єкти господарювання на землі, які обмежуються вирощуванням однієї-двох культур стоять на межі банкрутства, з визначеною тенденцією неминучості свого зникнення як класу сільгоспвиробників. Але ті господарства, що вирощують у сівозмінах широкий набір культур, за аналогією соціалістичного періоду господарювання, утримують поголів'я різних видів тварин із розрахунку, наприклад, одну голову великої рогатої худоби на один гектар сільськогосподарських угідь за рахунок синергетичного ефекту можуть досягти принципово нової якості щодо підвищення результатів своєї діяльності. Ось чому, тільки приватна власність на засадах кооперативної форми господарювання є підґрунтям формування конкурентоспроможних землекористувань. Досягнення цієї умови забезпечується або шляхом створення кооперативів чи господарських товариств, в яких селяни будуть їх засновниками, або ж шляхом оренди земельних ділянок компаніями, підприємствами, холдингами, концернами, фізичними особами, які відрізняються інтелектуальним та професійним рівнем знань, мають визнаний авторитет у суспільстві.

Така практика широко впроваджується у країнах Західної Європи. Наприклад, у Бельгії орендується понад 70 % земель, у Франції і Німеччині – більше 60 %. В цілому у Західній Європі в оренді, за чіткими та прозорими правилами використання землі, перебуває понад 40 % всіх земель сільськогосподарського призначення. Тому методологічною підставою для зниження собівартості продукції, ступеня ризикованості агроформувань є збільшення їх розмірів.

Лише при площі земельних ділянок понад 100 га, за умови повного забезпечення технологічних процесів основними виробничими фондами,

можна сподіватися на отримання прибутку. Якщо в господарствах від 50 до 100 га збитковим є одне з шести господарств, то в групі господарств понад 500 га – одне із 15 [2, с. 31].

Крім того, на крупнотоварних сільськогосподарських виробництвах порівняно легше здійснювати контроль за якістю вироблюваної продукції на відповідність державним стандартам та ін.

Пошук шляхів розвитку конкурентоспроможних землекористувань орієнтує на переосмислення ролі землі у сільському господарстві, усвідомлення значущості її як умови стабілізації екосистеми Земля. Тобто йдеться не тільки про те, що земля у сільському господарстві є умовою продовольчої безпеки, але й про те, що ціною виробництва сільськогосподарської продукції, вона піддається руйнуванню шляхом водної і вітрової ерозії, дегуміфікації, що є найбільш небезпечним суспільно-економічним і політичним явищем. Слід зазначити, що нині багато дослідників активно критикують структуру земельних угідь, в якій орні землі займають 70-80 і більше відсотків. Ця критика є прихованим демонструванням психологічних комплексів на кшталт того, що причиною руйнівних процесів землекористування є висока розораність території, що перевищує цей показник у 2-3 рази в країнах Європи і світу. Претензійність окремих досліджень є надуманою, відкидаючи на задній план вирішення реальних проблем раціонального використання орних земель. Тому нині потрібно зосередити увагу на широкому застосуванні комплексу заходів на мікрорівні, які забезпечать процес формування сталого розвитку землекористування навіть за умови високої розораності. Звернемо увагу, що розширення площ орних земель – це не результат чергової кампанії підкорення природи, а еволюційний процес, зумовлений відсутністю впровадження інноваційних технологій виробництва сільськогосподарської продукції, які б забезпечували умову з меншої площі ріллі збирати необхідну кількість суспільно-необхідної продукції. Зважаючи на це, сільськогосподарське виробництво носило екстенсивний, переважно затратний характер, при якому затрати на вирощування культур перевищували величину доходу від їх реалізації. Тому державна політика повинна бути спрямована не на трансформацію ріллі під пасовища, сіножаті і інші угіддя з метою зниження розораності території, а обирати стратегію поступового нарощування продуктивності орних земель, спрямувати зусилля на збереження і відтворення родючості ґрунтів, поліпшення інших якісних параметрів ґрунту. Причому, чи не найголовнішим чинником формування такого принципу використання орних земель є їх персоніфікація, в результаті чого у власників земельних ділянок сформувалися власні ідеали і цінності землі. Тому втручання органів виконавчої влади чи органів місцевого

самоврядування у господарський процес використання землі її власниками буде розцінюватись як грубе порушення прав громадян України. Це означає, що найвищий громадянський обов'язок суб'єктів господарювання на землі полягає у створенні заслони девальвації цінностей орних земель, приклавши зусилля до формування сталого землекористування на базі фактично існуючої площі орних земель. Стабілізаційним каркасом таких землекористувань повинна стати ландшафтна організація територій орних земель, що ґрунтується на диференційному використанні орних земель, в основі якого лежать еколого-технологічні групи ґрунтів, ґрунтозахисна система землеробства, бездефіцитний баланс гумусу в ґрунті і ін.

Але протягом майже двадцяти років, з часу старту земельної реформи в Україні, використання землі здійснюється за власним розсудом суб'єкта господарювання на землі, – без проектів землеустрою, які служать організацією робочого місця в землеробстві, аналогічно як це важливо на будь-якому промисловому підприємстві.

Використання земель без проектів землеустрою посилюють процеси водної і вітрової ерозії. Втім, у Миколаївській області щорічно площа еродованих земель збільшується на 12-14 тис. га, а в цілому в Україні ця площа складає 120-140 тис. га.

Тільки завдяки землеустрою, який передбачає всебічне і повне врахування рельєфу місцевості, якості ґрунтового покриву, умов зволоження при розміщенні сівозмін, полів сівозмін створюються найбільш сприятливі умови для використання машин, праці, охорони ґрунтів від ерозійних процесів, що в кінцевому результаті забезпечує підвищення урожайності культур та стабілізацію агроландшафтів.

Звертає на себе увагу те, що в усіх законодавчих актах, що регулюють земельні відносини, не вказується на обов'язковість розроблення проектів землеустрою агроформувань як умови, що забезпечує здатність систем (агроформувань) до розвитку і вдосконалення. Не регламентується така обов'язковість Земельним кодексом, законами «Про землеустрій» і «Про охорону земель». Це стосується і Програми діяльності Кабінету Міністрів України, де декларується питання розроблення заходів, спрямованих на охорону земель, збереження і відтворення родючості ґрунтів, але не регламентується обов'язковість проведення землеустрою, який служить механізмом досягнення поставленої мети.

Зрештою, серед низки організаційно-економічних заходів, спрямованих на зростання виробництва сільськогосподарської продукції, розроблених Національним науковим центром «Інститут аграрної економіки» [1] також неприпустимо розпорощується увага щодо раціонального землекористування, не передбачається необхідність проведення землеустрою. Це стає на

заваді прийняття управлінських рішень щодо збереження і відтворення родючості ґрунту, усунення причин зниження його гумусності. Наприклад, у Миколаївській області при оптимальному вмісті гумусу в ґрунті на рівні 6,20 %, фактичний його вміст складає в середньому 3,22 %, тобто майже вдвічі нижче оптимального.

Відсутність впровадження системи науково обґрунтованих сівозмін, які б забезпечували баланс між нагромадженням і виносом гумусу з ґрунту супроводжується щорічним дефіцитом гумусу в межах 0,5-0,8 т/га і більше, що відповідає 10-16 тонн перепрілого гною, який потрібно додатково внести у ґрунт. У грошовому виразі це складатиме невинуватих орієнтовно 2-3 тис. грн/га, які можна було б використати на інші, не менш важливі цілі.

Проте зниження гумусності ґрунтового покриву не тільки погіршує якісні параметри ґрунту, знижує його родючість, але й погіршує якість вирощеної сільськогосподарської продукції, яка виражається відсутністю в ній мінералів, вітамінів, амінокислот, жирних амінокислот, дуже потрібних організму людини. Так, повноцінне харчування людини передбачає щоденне вживання 90 харчових добавок: 60 мінералів, 16 вітамінів, 12 основних амінокислот і протеїномістких білків і інших добавок, без яких будуть розвиватися хвороби людини.

В ґрунтах з оптимальним і вище вмістом гумусу в ґрунті ці елементи містяться у рослинах. Але на ґрунтах збіднених вмістом гумусу рослини не містять їх ні в якому виді [3], тому здоров'я людей у цьому випадку є на межі катастрофи. З огляду на сказане, гумус асоціюється з джерелом здоров'я людини, її повноцінним життям.

Крім того, наявність вмісту гумусу у ґрунті послаблює процес засвоєння рослинами радіонуклідів. У цьому зв'язку розроблення проектів землеустрою на радіонуклідно-забруднених територіях дозволить перерозподілити культури в полях таким чином, в результаті чого буде досягнута умова виробництва відносно чистої продукції для споживання населенню. Це найбільш показово ілюструє роль гумусу в екологізації землекористування, його конкуренто-спроможності та конкурентоздатності виробленої сільськогосподарської продукції на внутрішньому і зовнішньому ринках. Проте дуже часто цінності збереження гумусу не ідентифікуються з передумовами раціоналізації землекористування. У певній мірі це виражається у «Пропозиціях антикризових заходів у Миколаївській обласній державній адміністрації», розроблених на 2008-2009 роки, де акцентується увага, що «основним показником, який визначає результат діяльності сільськогосподарської галузі є виробництво валової продукції сільського господарства». Саме така ситуація спостерігається і в інших регіонах України.

Отже, пошук шляхів розвитку конкурентоспроможних землекористувань дає підстави вважати, що вони коріняться в теорії і практиці науки про управління землекористуванням спроможної внести раціональні зрушення у множинній структурі аграрного сектора. Власне, наука про управління землекористуванням є тією продуктивною силою, яка забезпечує виробництво конкурентоздатної сільськогосподарської продукції та розвиток конкурентоспроможного землекористування. Управління землекористуванням, яке ґрунтується на сумі міждисциплінарних знань, синергії різних економічних, соціальних і політичних процесів забезпечує збалансованість всіх ланок економіки, природокористування і екології. Спираючись на міждисциплінарний підхід, ця наука буде забезпечувати цілісний методичний підхід до формування конкурентоспроможного землекористування. Цінність управління полягає в тому, що з його допомогою належним чином можна втілити у реальний процес розвитку землекористування положення чинного законодавства, концепцій, програми та інші феномени ціннісного призначення.

Враховуючи той факт, що землекористування постійно перебуває під впливом факторів зовнішнього середовища (макросередовища, безпосереднє і внутрішнє середовище), на які воно повинно відповідним чином реагувати в економічній цінності практики управління пізнавальна увага приділяється стратегічному управлінню землекористуванням [4; 5; 6; 7; 8; 9]. При цьому, реалізація стратегічного управління здійснюється шляхом стратегічного планування використання земель за такою схемою: оцінка і аналіз зовнішнього середовища, за допомогою якого земельні менеджери здійснюють контроль за зовнішніми чинниками, з метою визначення можливих загроз для землекористування; обстеження сильних і слабких сторін з метою виявлення ситуації, – чи землекористування володіє внутрішніми силами, щоб скористатися зовнішніми можливостями та виявлення слабких сторін, які можуть ускладнити проблеми, пов'язані із зовнішньою небезпекою; аналіз стратегічних альтернатив, при яких співставляється інформація про зовнішнє середовище і сильні та слабкі сторони землекористування, в результаті чого здійснюється вибір стратегії; реалізація стратегії шляхом відповідної тактики і процедур; контроль і оцінка стратегії землекористування на відповідність місії і цілям землекористування. Зазначимо, що цінність стратегічного планування визначається тим, на скільки воно опирається на науково обґрунтовані норми і нормативи, що регламентують раціональне використання і охорону земельних ресурсів. Таке нормування передбачає гранично допустимі норми впливу господарської діяльності на землі на природний ландшафт, тваринний і рослинний світ і ін. Виняткова роль, в цілях поліпшення якості планування землекористування, належить

моделюванню землекористування, яке дозволяє виявляти внутрішні і зовнішні фактори негативного і позитивного характеру, простежити вплив на землекористування в майбутньому часі шляхом імітації, ігор, виявляти як впливають організаційні, технологічні, економічні, природно-екологічні фактори на ефективність землекористування, його конкурентоспроможність. З цієї нагоди нагадаємо, що успішною буде та стратегія використання земель, яка не вимагає багато природних ресурсів і не є ризикованою.

Надання статусу конкурентоспроможних землекористувань можливий лише за умови зростання натуральних і вартісних показників, найважливішими з яких є показники виходу валової продукції, валового доходу, валового доходу на 100 га сільськогосподарських угідь, вартості валової продукції рослинництва та тваринництва з розрахунку на 100 га сільськогосподарських угідь. Але об'єктивна оцінка рівня використання землі та інших засобів виробництва, що дозволить зробити висновок про ступінь конкурентоспроможності землекористування, досягається шляхом співставлення відповідних показників розвитку землекористування і його середньозваженого балу бонітету ґрунту. За результатами таких вирахувань визначаються показники розвитку землекористування у розрахунку на один бал бонітету, що свідчать про ступінь їх конкурентоспроможності у загальному списку оцінюваних землекористувань.

Висновки. Отже, основними аргументами, що стверджують конкурентоспроможність землекористування є:

1. Забезпечення максимального прибутку з одиниці площі, при мінімальних на це затратах, завдяки виробництву екологічно чистої продукції без спричинення шкоди для навколишнього середовища.
2. Державне регулювання процесу перерозподілу частини прибутку по ланцюжку від виробника сировини сільськогосподарської продукції до реалізації продукції переробки у користь суб'єкта господарювання на землі, оскільки завдяки його діяльності на землі створюється передумови додаткових видів виробництва, джерел надходжень до бюджетів різних рівнів, додаткові робочі місця.
3. Організація кооперативної форми господарювання, в результаті чого будуть створені землекористування великих розмірів, що дозволить запровадити передові індустріальні технології виробництва рослинницької продукції.
4. Оптимізація співвідношення галузей рослинництва і тваринництва, що забезпечать синергетичний ефект господарської діяльності суб'єкта господарювання.
5. Організація проведення землеустрою землекористувань всіх форм власності і господарювання, що дозволить забезпечити умову раціонального використання і охорону землі.

6. Впровадження адаптивних сівозмін, які забезпечать бездифіцитний баланс гумусу в ґрунті та високу продуктивність використання орних земель, з урахуванням агробіологічних властивостей культур-попередників.
7. Розвиток стратегічного управління землекористуванням, яке забезпечить прийняття управлінських рішень, зумовлених постійними змінами у зовнішньому середовищі.
8. Рівень конкурентоспроможності землекористування визначається шляхом співставлення відповідних показників його розвитку до середньозваженого балу бонітету ґрунту.

ЛІТЕРАТУРА

1. Верланов Ю.Ю., Абрамова І.С. Теоретичні підходи до визначення поняття конкурентоспроможності підприємств // Наукові праці: науково-методичний журнал. – Т. 89. Вип. 76. Економічні науки – Миколаїв: Вид-во МДГУ ім. П. Могили, 2008. – С. 86-94.
2. Управління землекористуванням: Підручник / В.В. Горлачук, О.М. Гаркуша, В.Г. В'юн, В.В. Мельниченко, І.М. Песчанська, Д.М. Демченко: За ред. В.В. Горлачука – Миколаїв: Вид-во «Ліон», 2006. – 376 с.
3. Porter M.E. Competitive Strategies: Techniques for Analyzing industries and competitors. – N.Y.: Free Press. 1980. – 628 p.
4. Забелин П.В. Основы стратегического управления: Уч. пособие / П.В. Забелин, Н.К. Мойсеева – М.: Информационно-внедренческий центр «Маркетинг», 1998. – 196 с.
5. Немцов В.Д. Стратегічний менеджмент: Навч. посібник / В.Д. Немцов, Л.Є. Довгань. – К.: ТОВ «УВПК Екс Об», 2001. – 560 с.
6. Попов С.А. Стратегическое управление: 17-модульная программа для менеджеров «Управление развитием организации». Модуль 4. – М.: ИНФРА – М, 1999. – 344 с.
7. Тридід О.М. Стратегія розвитку підприємства в умовах кризи: Автореф. дис. ... д.е.н. – Донецьк: ДНУ, 2003. – 32 с.
8. Шпанко А. Про сутність поняття «Стратегічна конкуренто-спроможність» // Економіка АПК. – 2007. – № 6. – С. 45-49.
9. Нетудихата К.Л., Циплицька О.О. Інновації як стратегічний фактор сучасного розвитку світовою економіки // Наукові праці: Науково-методичний журнал. Т. 72. Вип. 59. Економічні науки. – Миколаїв: Вид-во МДГУ ім. П. Могили 2007. – С. 34-40.

Рецензенти: Мармуль Л.О., д.е.н., професор;
Червен І.І., д.е.н., професор.

© Горлачук В.В., 2010

Дата надходження статті до редколегії 18.05.2010 р.